

CUMHURİYET DÖNEMİ SALNAMELERİNDE DİYARBAKIR (1925-1928)

DIYARBAKIR IN REPUBLICAN PERIOD YEARBOOKS (1925-1928)

Nesrin HANGÜL*

Öz

Farsça yıl anlamına gelen “sal” kelimesinden türeyen, yılda bir çıkan ve yıllık demek olan salnameler ilk olarak Osmanlı Devleti Dönemi’nde 1847 yılında neşredilmeye başlanmıştır. Salnameler, yayınlandığı yıl ve dönemle ilgili olayları ihtiva ettiği için büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan Osmanlı Devleti’nden intikal eden salname yayınlama geleneği Cumhuriyet Dönemi’nde de devam ettirilmiştir. Cumhuriyet Dönemi’nin ilk salnamesi 1925-1926 yıllarına ait verileri içeren ve 1926’da basımı gerçekleştirilen salnamedir. Sonrasında 1926-1927, 1927-1928 yıllarını kapsayan diğer salnameler yayınlanmıştır. Salnamelerde hem Osmanlı Devleti Dönemi’nde hem de Cumhuriyet’in ilk yılları hakkında ayrıntılı ve doğru verilere ulaşmak mümkündür. Salnameler özellikle şehir tarihi çalışmalarında kullanılan ana kaynaklardır.

Bu çalışmada salnamelerden istifade ile Cumhuriyet’in ilk yıllarında Diyarbakır vilayetinin idari, sosyal-kültürel ve iktisadi durumu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışma, 1925 ve 1928 yıllarında yayınlanan üç salname esas alınarak hazırlanmıştır. Konuyla ilgili salnameler dışında bazı arşiv belgelerine ve telif eserlere başvurulmuştur.

Anahtar Kelime: T.C. Devlet Salnamesi, Şehir Tarihi, Diyarbakır

Abstract

Yearbooks, which are published once a year, are derived from the Persian word “sal” meaning year and were first published in 1847 during the Ottoman Empire Period. Yearbooks are of great significance because they cover events related to the year and period in which they were published. In this respect, the tradition of publishing yearbooks inherited from the Ottoman Empire continued in the Republic Period. The first yearbook of the Republic Period, containing data for the years 1925-1926, was published in 1926. Following that, other yearbooks covering the years 1926-1927 and 1927-1928 were published. It is possible to access detailed and accurate data both about the Ottoman Empire Period and the first years of the Republic in yearbooks. Yearbooks are the main sources especially used in city history studies.

In the present study, the administrative, social-cultural and economic situation of Diyarbakır province in the first years of the Republic was aimed to be revealed by using yearbooks. The study was prepared based on three yearbooks published in 1925 and 1928. Along with the yearbooks related to the subject matter, some archive documents and copyrighted works were also consulted.

Keywords: State Yearbook of Turkish Republic, Urban History, Diyarbakır

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: nesrin_soyer@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6019-3487

GİRİŞ

Diyarbakır, sahip olduğu konum itibarıyla tarihin her döneminde askeri, siyasi ve ticari merkezlerden biri olmuştur. Vilayet, Dicle ve Fırat Nehirleri arasında uzanan Diyarbakır yaylasının Dicle'ye bakan eteğinde ortalama yüksekliği 600-700 metreyi bulan verimli topraklar üzerinde kurulmuştur (Ural, 2023, s. 1; Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 2285; Yılmazçelik, 2012, s. 226).

Diyarbakır'ın en eski ismi Asur kaynaklarında Amidi olarak geçmektedir. Yunanca ve Latince kaynaklarında Amido ya da Amida olarak yazılmıştır. Arap akınlarından sonra Arap kaynaklarında Amid, Türkler bölgeye geldikten sonra kaynaklarda Kara Amid olarak geçmiştir. Kara denmesinin en önemli nedeni kent mimarisinde kullanılan taşların renginden dolayıdır. Diyarbekir ismi Arapların bölgeye gelmesiyle ortaya çıkmıştır (Yılmazçelik, 1996, s. 217; Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 2228). Araplar, Cezire'ye girip bazı küçük hükümetler kurmuştur. Bekir Bin Vail kabilesi Cezire'nin dağlık kuzey kısmına yerleşmiştir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 869). Bundan dolayı bu bölge, bekir kabilesinin memleketi anlamına gelen "bekrin diyarı" olarak anılmıştır. Bu isim zamanla Diyarbekir'e dönüşmüştür (Baykara, 2019, s. 27). Bölgedeki bakır madeninden dolayı vilayetin ismi 1937'den itibaren resmi kaynaklarda Diyarbakır olarak geçmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 2228).

Bu çalışmada Diyarbakır şehir tarihine katkıda bulunmak amacıyla Cumhuriyet Dönemi'nde yayınlanan 1925-1926, 1926-1927 ve 1927-1928 tarihli Devlet Salnamelerinde Diyarbakır ile ilgili veriler ortaya çıkarılmıştır. Resmi ve özel nitelik taşıyan salnameler şehir tarihi araştırmalarında dönemi aydınlatan önemli bilgiler içermektedir (Yanardağ, 2024, s. 15). Salnamelerde vilayetlere ilişkin coğrafi, tarihi, idari, iktisadi ve sosyo-kültürel konular yer almaktadır. Bu konulara ilaveten vilayetlere bağlı kazalarla ilgili de önemli bilgiler verilmiştir. Bu bakımdan çalışmada 1925-1928 yıllarını kapsayan T.C. Resmi Devlet Salnamelerinde Diyarbakır'a ilişkin kısımlar günümüz Türkçesine çevrilerek uygun başlıklar şeklinde tasnif edilmiştir.

1. Coğrafi Durumu

Diyarbakır vilayetinin doğusunda Siirt ve Bitlis vilayeti, batısında Urfa vilayetinin Siverek kazası, kuzeyinde Mamuratülaziz (Elazığ) vilayetinin Maden, Palu ve Pütürge kazaları güneyinde ise Mardin vilayetinin Derik kazası bulunmaktadır. Yüzölçümü 17.737 km²'dir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 892). Bunun 500 km²'si ziraata uygun olup kalan 17.237

km²'sinde ziraat yapılamamaktadır. Ziraat yapılmayan arazinin 1.500 km²'si dağlık taşlık, 137 km²'si göl ve bataklık geri kalan kısmı meralık alandır (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893).

Diyarbakır, Erzurum yaylasının Mezopotamya'ya doğru uzanmış etekleri üzerinde kurulmuştur (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 868). Vilayetin arazisi genel olarak dağlık bir yapıya sahiptir. Dağlar üç sıra şeklinde uzanmaktadır. Birinci sırada Toros silsilesinin devamı olan dağlar bulunmaktadır. Diğer silsile Elazığ vilayetine ulaşan Akdağ silsilesidir. İkinci sırada Karacadağ sıradağları bulunmaktadır. Vilayetin batıdaki bölümü merkez dâhil olmak üzere Karacadağ'dan başlayan bir kaya silsilesi üzerindedir. Üçüncü sırada ise İsrabidin silsilesi bulunmaktadır (Bozan, 2016, s. 17; Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 868). En önemli akarsu Dicle'dir. Vilayet merkezini batıda bırakan Dicle Nehri vilayeti iki bölüme ayırmıştır. İrili ufaklı bütün kollarıyla Diyarbakır'ı sulamaktadır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 868; Yurt Ansiklopedisi Cilt:3, s. 2227).

2. Tarihçesi

Diyarbakır, Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında bulunmaktadır. Bu bakımdan tarih boyunca birçok uygarlığın işgaline uğramıştır. MÖ, Guti, Hurri, Arami, Asur, Urartu, Med ve Pers hâkimiyeti altına girmiştir. MS ise Romalılar işgal etmiştir (Çoban & İlyas, 2018, s. 525; Bozan, 2016, s. 18). Doğu Roma İmparatorluğu, Sasanilere karşı vilayetin etrafını surlarla çevirerek burayı bölgenin askeri ve idari merkezi yapmıştır. Surlara rağmen burası 359 ve 502 yıllarında Sasanilerin eline geçmiştir (Göyünç, Diyarbakır, s. 465). Ömer El Faruk'un hilafeti zamanında Cezire Fatihi İyaz Bin Ganm tarafından muhasara olunmuş, muhasaranın uzaması sonucu Şam'da fütuhatta bulunan Halid Bin Velid'in yardımıyla fetih olunmuştur. Moğol istilasında 18 Oğuz Boyu vilayete akınlar düzenlemiştir. Sonrasında Ak ve Kara Koyunlular bir süre Diyarbakır'da hüküm sürmüştür. Daha sonra Şah İsmail'in zaptına uğrayan vilayet Çaldıran zaferiyle Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir (Yılmazçelik, 2023, s. 147; Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 869). Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra Amid merkezli Diyarbakır Beylerbeyliği kurulmuştur. Beylerbeyliğine Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek olmak üzere 12 sancak bağlanmıştır (Bozan, 2016, s. 26).

Diyarbakır, 20. yüzyılın başlarında Amid, Mardin ve Maden olmak üzere üç büyük sancaktan oluşmuştur. Merkeze bağlı 6 kazası bulunmaktadır. Bunlar; Diyarbakır, Silvan, Siverek, Lice, Derik ve Beşiri kazalarıdır. Mardin Sancağı; Nusaybin, Cezire, Midyat, Savur ve Resulayn kazaları ve Ergani Sancağı Palu kazasından oluşmaktadır (Ural, 2023, s. 1). Vilayetin Birinci

Dünya Savaşı'nda ve Mütareke Dönemi'nde idari durumunda herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır (Bozan, 2016, s. 27-28; Yurt Ansiklopedisi, s. 2241).

3. İdari ve Mülki Durumu

Cumhuriyet Dönemi'nde idari bölünüş Osmanlı Devleti'ne göre farklı ele alınmıştır. Müstakil sancaklar ve vilayetlere bağlı sancaklar vilayete dönüştürülmüştür (Bilgi, 2002, s. 337). Böylece Diyarbakır vilayetinin de idari yapısında değişiklik yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan 1925-1926 Devlet Salnamesine göre vilayet, Diyarbakır merkez, Silvan, Lice, Beşiri ve Derik kazalarından meydana gelmektedir. Sadece Beşiri kazasıyla ilgili yaklaşık 100 karye ve nahiyeden oluştuğu belirtilmiştir (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625; Tavukçu, 2021, s. 857). 1925'e kadar idari yapıda herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. 1926'da kazalardan Derik kazası Mardin vilayetine, Beşiri kazası da Siirt vilayetine bağlanmıştır. Bu kazaların yerine Ergani Osmaniye, Kulp ve Çermik isminde üç yeni kaza bağlanmıştır (Şaşmaz, 2014, s. 281).

1926 yılında vilayet 6 kaza ve 6 nahiyeden oluşmuştur. Bunlar Şark, Garp, Behramki ve Eğil kazalarından oluşan Diyarbakır merkez kazası, Hazro nahiyesinin bağlı olduğu Silvan kazası, Hani nahiyesinin bağlı olduğu Lice kazasıyla, Kulp, Ergani Osmaniyesi ve Çermik kazalarıdır. Merkez kazasının 399 köyü, Lice kazasının 142, Kulp kazasının 114 ve Silvan kazasının 237 köyü bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 868).

1927 yılında vilayet, vilayetin ismini taşıyan Diyarbakır merkez kaza, Silvan (Meyyafarikin), Lice, Çermik, Ergani Osmaniye ve Kulp kazalarından oluşmaktadır. Merkez vilayetin Behramki, Seyit Hasan, Akpınar, Eğil, Pirinçlik, Mermer, Dicle ve Deve Geçidi isimlerinde 8 nahiyesi ve 643 adet köyü vardır. Silvan kazası, Hazro ve Mezrea adında iki nahiyeye ve 217 köyden oluşmaktadır. Lice kazası Mehmet Hani nahiyesiyle 150 köye, Kulp kazası 116 köye, Ergani Osmaniye kazası 154 köye ve Çermik kazası 116 köye sahiptir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 892). Bunun dışında salnamelerde kazalarla ilgili daha detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Ergani kazasıyla ilgili 1926-1927 tarihli salnamede merkez kazası olan Osmaniye'nin 1906 yılında üç beş hanelik bir köy olarak 1 saat mesafedeki Ergani nahiyesine bağlandığı Samsun'dan Diyarbakır'a kadar olan 572 km'lik yol üzerinde bulunduğu ve sonraki zamanlarda kaza haline getirildiği belirtilmiştir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871). Lice kazasında Merkez kazadan Hani nahiyesine uğramak üzere Diyarbakır'a kadar bir şose yol olduğu, Lice kazasının mıntuka itibariyle azami 1000 metre irtifakında muhtelif dağlarla çevrili bir vadide yer aldığı belirtilmiştir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871). Çermik kazasıyla ilgili verilen bilgiler şöyledir; 1879 yılında Maden livasına bağlanmıştır. 1907 yılında

Maden'den ayrılarak Siverek'e ilhak olmuştur. 1913'te de Siverek sancağından ayrılarak madene bağlanmış sonra Diyarbakır vilayetine ilhak olmuştur. Çermik kazası; doğusunda Pütürge, batısında Osmaniye, kuzeyinde Maden ve güneyinde Siverek kazalarıyla çevrilidir. Bu kaza; coğrafi durum ve doğal taksimat itibari ile Dağbaşı, Çaykeşen, Hisaran, Lifkünü ve Çüngüş mıntıklarından oluşmaktadır. Burada dağlık arazi dörtte üç nispetindedir. Kale, Saray, Çukur ve Tepe isminde dört mahallesi vardır. Kasabanın etrafı bağ ve bahçe olup yüksek dağlarla çevrilidir. Kazada bez dokumak için 300 destegâh bulunmaktadır. Merkez kazaya 20 dakika mesafede bir ılıca vardır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 872). ılıca, civarındaki dükkânla birlikte uzun süre metruk kaldığı ve faydalanılmadığı gerekçesiyle belirli bir bedel karşılığında 16 Mart 1927'de mahalli idare heyetine satılmıştır (BCA, 30.18.1.1./ 23.17.13).

3.1. Mülki İdare Memurları

1925-1926, 1926-1927 ve 1927-1928 Devlet Salnamelerinde vilayet genelinde ve kazalarda çalışan memurların görevlerine ve isimlerine yer verilmiştir. Bu bilgiler Diyarbakır'ın söz konusu yıllardaki idari yapısıyla ilgili detaylı bilgi sunması bakımından önemlidir.

Tablo 1. 1925-1926 Devlet Salnamesine göre memuriyet ve memurların isimleri

Memuriyet	Memur İsimleri
Vali	Cemal Bey
Defterdar	Cemal Bey
Tahrirat Müdürü	Rüşdü Bey
Müftü	Ömer Avni Efendi
Müstakil Cinayet Mahkemesi Reisi	Tevfik Bey
Müstakil Cinayet Müdde-i Umumiyesi	Ahmet Şevki Bey
Müstakil Cinayet Müdde-i Azası	Mustafa Şükrü Bey
Mahkeme-i Asliye Reisi	Şükrü Bey
Mahkeme-i Müdde-i Umumisi	Hayreddin Bey
Mahkeme Azası	İbrahim Tevfik
Mahkeme-i Aza Mülazi	Hamdi Bey
Müstantik	Fahri Bey
2. Müstantik	Mustafa Mazhar Bey
Polis Müdürü	Necip Bey
Maarif Müdürü	--
Sıhhiye Müdürü	Kemal Bey
Muhasebe-i Hususiye	Süleyman Faik Bey
Nüfus Müdürü	Tevfik Bey
Tapu Müdürü	Hüsnü Bey
Ziraat Müdürü	Remzi Bey
Ser Mühendis Vekili	Osman Bey
Muhasebe Mümeyyizi	Hacı Abdulkadir Bey
Varidat Mümeyyizi	Nazım Bey
Belediye Reisi	Hüseyin Efendi

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 627.

Tablo 1'deki bilgilere bakıldığında 1925-1926 yılında vilayetin Valisi Cemal Bey'dir. Cemal Bey Denizli Valisiyken 27 Mayıs 1925'te Diyarbakır Valiliğine atanmıştır (BCA,

30.18.1.1./13.30.11). 3 Eylül 1926 tarihine kadar burada görev yapmıştır (Baltaoğlu, 1998, s. 144). Belediye Başkanı Hüseyin Efendi'dir. Maarif Müdürüyle ilgili kısım boş bırakılmıştır. Adli alanda 9 memuriyet kadrosu bulunmaktadır.

Tablo 2. 1926-1927 Devlet Salnamesine göre memuriyet ve memurların isimleri

Memuriyet	Memur İsimleri
Vali	Ali Rıza Bey
Defterdar	Rıfat Bey
Tahrirat Müdürü	Rüşdü Bey
Müftü	Ömer Avni Efendi
Ağır Ceza Mahkeme Reisi	Şevki Bey
Umumi Birinci Müdde-i Umumiyesi	Şevki Bey
Umumi Birinci Müdde-i Muavini	Hayri Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Şükrü Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Mazhar Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	İbrahim Tevfik Bey
Ağır Ceza Mahkeme Azası	Cemal Bey
Hafif Ceza Mahkemesi Reisi	Şükrü Bey
Hafif Ceza Mahkemesi Azası	Hilmi Bey
Hafif Ceza Mahkemesi Azası	Ekrem Bey
Hafif Ceza Mahkemesi Mülazımı	Abdulkadir Bey
Hafif Ceza Mahkemesi Mülazımı	Ömer Latif Bey
1.Müstantik	Hasip Bey
2.Müstantik	Mustafa Bey
Polis Müdürü	Necip Bey
Maarif Müdürü	Nahid Cemal Bey
Sıhhiye Müdürü	Saffet Bey
Muhasebe-i Hususiye Müdürü	Süleyman Faik Bey
Nüfus Müdürü	Tevfik Bey
Tapu Müdürü	Hüsnü Bey
Ziraat Baş Müdürü	Remzi Bey
Belediye Reisi	Münhaldir

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 873.

Tablo 2 değerlendirildiğinde valinin değiştiği görülmüştür. Elazığ Valisi Ali Rıza Bey, 15 Ağustos 1926'da Diyarbakır'a vali olarak tayin edilmiştir (BCA, 30.18.1.1./20.51.12, 15). 7 Eylül 1926'da göreve başlamış 3 Ekim 1927'de başka vilayete görevlendirilmiştir (Baltaoğlu, 1998, s. 145). Önceki salnamede 9 olan adli kadro bu salnamede 14'e çıkmıştır. Bir önceki salnamede boş olan Maarif Müdürlüğüne Nahid Cemal Bey atanmıştır. Bazı memuriyetlere de yeni atamalar yapılmıştır. Fakat belediye başkanlığı görevine kimse getirilmemiştir. Mülki ve idari yapıda gerçekleştirilen değişikliklerden kaynaklı sermühendis vekili ve varidat mümeyyizi gibi memuriyetlere bu salnamede yer verilmemiştir.

Tablo 3. 1927-1928 Devlet Salnamesine göre memuriyet ve memurların isimleri

Memuriyet	Memur İsimleri
Vali	Nizameddin Bey
Defterdar	Rıfat Bey
Tahrirat Müdürü	Şevket Bey
Müftü	Avni Efendi
Ağır Ceza Dairesi Reisi	Şevki Bey
Müdde-i Umumi	Fehmi Ziya Bey
Muavin	Adem Sabri Bey
Aza	Ekrem Bey
Aza	Mazhar Tefvik Bey
Mahkeme-i Asliye Ceza Reisi	Şükrü Bey
Müstantik	Servet Bey
İcra Reisi	Şükrü Bey
Vilayet Jandarma Kumandanı	Nureddin Bey
Polis Müdürü	Galip Bey
Maarif Müdürü	Latif Bey
Sihhiye ve Muaveneti İctimaiye Müdürü	Saffet Bey
Merkez Hükümet Tabibi	İhsan Bey
Muhasebe-i Hususiye Müdürü	Süleyman Faik Bey
Nüfus Müdürü	Tevfik Bey
Tapu Müdürü	Niyazi Bey
Evkaf Müdürü	Mithat Bey
Ziraat Baş Müdürü	Remzi Bey
Baytar Müdürü	Salih Bey
Posta Telgraf Baş Müdürü	Celal Bey
Posta Telgraf Merkez Müdürü	Ali Bey
İskân Müdürü	Bekir Sadık Bey
Belediye Reisi	Nazım Bey

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 899.

Tablo 3'e bakıldığında yine valinin değiştiği görülmüştür. Van Valisi Nizameddin Bey 11 Ağustos 1927'de Diyarbakır Valiliğine getirilmiş burada 15 Şubat 1931 tarihine kadar görev yapmıştır. Diğer valilere göre görev süresi en fazla olan validir. Önceki salnamede arttırılan adli kadro bu salnamede 8'e düşmüştür. Boş memuriyet kadrosu bulunmamaktadır. Bir önceki salnamede boş olan Belediye Reisliğine Nazım Bey atanmıştır. İlk üç salnamedeki bazı memuriyet kadroları boş kalırken bazılarında görev süreleri sürekli değişiklik göstermiştir. Fakat müftü, ziraat müdürü, nüfus müdürü ve muhasebe müdürü kadrolarına atanan memurlar kesintisiz görev yapmıştır.

3.2. Kazaların İdari ve Mülki Durumu

1925-1926 tarihli Devlet Salnamesinde Derik, Silvan, Beşiri ve Lice kazalarının idari yapısına bakıldığında kaymakam, mal müdürü, müftü, bidayet hâkimi, müdde-i umumi (savcı), müstantik (sorgu hâkimi), asli mahkeme ve sadece Beşiri kazasında bulunan posta ve telgraf müdürü gibi memur kadroları bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 627).

1926-1927 tarihli salnamede ise vilayetin idari yapısında değişiklik meydana gelmiştir. Vilayet Lice, Kulp, Ergani, Silvan ve Çermik kazalarından oluşturulmuştur. Kazalarda kaymakam, mal müdürü, müftü, hâkim, savcı, sorgu hâkimi, Silvan ve Ergani’de bulunan posta ve telgraf müdürü kadroları mevcuttur (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 873).

1927-1928 tarihli salnameye göre vilayetin idari yapısında değişiklik yaşanmamıştır. Memur kadrolarında öncekilere ilaveten hükümet tabibi kadrosu eklenmiştir. Ergani ve Kulp’ta bu kadrolar boş durumdadır (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 899).

4. Nüfusu

Tarih boyunca önemli yerleşim alanlarından biri olan Diyarbakır’ın 1925-1926 Devlet Salnamesine göre toplam nüfusu 137.580’dir. Bunun içinde merkez kazasının payı 56.792 iken Silvan kazasının 32.777, Lice kazasının 23,190, Beşiri kazasının 11,327 ve Derik kazasının nüfusu 22.494’tür (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625).

1926-1927 Devlet Salnamesine göre vilayetin toplam nüfusu bir önceki yıla göre artış göstermiş ve 169.436’ya çıkmıştır. Bu durum idari yapıda gerçekleştirilen değişikliklere, muhacir ve mülteci iskânına bağlanabilir. Salnamede nüfusla ilgili bilgiler doğum, ölüm, evlilik ve boşanma başlıkları altında verilmiştir. Vilayete bağlı kazalardan Silvan kazasının nüfusu kadın ve erkek olmak üzere toplam 23.123’tür. Kazada bir yıl içinde 81 doğum, 14 ölüm ve 39 evlilik olurken boşanma gerçekleşmemiştir. Lice’nin nüfusu 23.535’tir. Bir yıl içinde 200 doğum, 34 ölüm, 38 evlenme ve bir boşanma olmuştur. Ergani kazasının nüfusu 17.290’dır. 327 doğum, 104 ölüm ve 12 evlilik gerçekleşmiştir. Çermik kazasında kaza merkezi olan Çermik kasabası 500 haneye sahiptir. Nüfusu 27.767’dir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871-872; Özlü & Tiryaki, 2019, s. 446).

Tablo 4. 1926-1927 Devlet Salnamesine göre vilayette nüfus

Kazalar	Toplam Nüfus	Doğum	Ölüm	Evlilik	Boşanma
Merkez	57476	292	102	96	3
Lice	23535	200	34	38	1
Kulp	20245	231	205	149	2
Çermik	27767	12	80	8	1
Silvan	23123	81	14	39	--
Ergani	17290	327	104	12	5
Toplam	169436	1143	539	342	12

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 868.

Tablo 4 değerlendirildiğinde 1926-1927 yıllarında vilayetin merkez kazası dışında en fazla nüfusa sahip kazası Çermik'tir. Onu Lice ve Silvan kazaları takip etmektedir. En az nüfusa sahip kazası ise Ergani'dir. Buna rağmen en fazla doğum Ergani kazasında gerçekleşmiştir. En az doğum ise Çermik kazasında olmuştur. Ölüm vakası ve evlilik en fazla Kulp kazasında görülmüştür. Silvan hariç diğer kazalarda fazla olmasa da boşanma olayları gerçekleşmiştir.

Söz konusu salnamede nüfusla ilgili verilen verilerde bazı tutarsızlıklar söz konusudur. Örneğin; nüfusla ilgili tabloda Ergani'de 5 boşanmanın olduğu belirtilirken kazalarla ilgili verilen bilgilerde boşanmanın hiç olmadığı belirtilmiştir. Çermik kazasıyla ilgili verilen bilgilerde de aynı durum geçerlidir. Çermik'le ilgili tabloda evlilik 8, boşanma 1 olarak belirtilmiş fakat kazalarla ilgili kısımda evlilik 39 ve boşanma yoktur denilmiştir.

Tablo 5. 1927-1928 Devlet Salnamesine göre vilayette nüfus

Kaza İsimleri	Doğum			Ölüm			Evllenme			Boşanma
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	
Merkez	729	410	319	434	338	96	230	130	130	3
Ergani Osmaniye	381	200	181	122	50	72	64	32	32	6
Çermik	1035	535	500	1343	643	700	508	254	254	13
Silvan	474	270	204	151	81	70	19	9	10	1
Lice	838	430	308	815	415	400	97	47	50	1
Kulp	1503	803	700	3278	1600	1678	548	274	274	5
Toplam	4910	2648	2262	6143	3127	3016	1496	746	750	29

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 896.

Tablo 5'teki bilgilere bakıldığında boşanma dışında doğum, ölüm ve evlenmeyle ilgili değerler cinsiyet esaslı verilmiştir. Buna göre özellikle ölüm ve evlenme oranları cinsiyet açısından değerlendirildiğinde çok az farkın olduğu görülmektedir. Ölüm oranı kadınlara göre erkeklerde fazladır. Evlenme oranında ise kadınlar 6 farkla erkeklerden öndedir. Verilere kazalar bazında bakıldığında en fazla doğum Kulp kazasında olup onu Çermik takip etmektedir. En az doğum ise Ergani Osmaniye'de gerçekleşmiştir. Ölüm oranının en fazla olduğu kaza Kulp iken en az olduğu kaza Ergani Osmaniye'dir. En fazla evlenme oranı Kulp kazasında yaşanmıştır. En az evlenme ise Silvan kazasında gerçekleşmiştir. Evlenmeyle ilgili verilen verilerde Silvan ve Lice dışındaki kazalarda erkek ve kadın sayısı eşittir. Bu durum evliliklerin kazaların kendi içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Silvan ve Lice'de ise kadınların sayısı erkeklerden fazladır. Bu da kadınların Diyarbakır dışından evlilik yaptığı düşüncesini güçlendirmektedir.

Tablo 6. 1927'de vilayete kayıtlı nüfus miktarı

Kaza İsimleri	Kayıtlı Nüfus		
	Toplam	Erkek	Kadın

Merkez	97997	49874	48123
Ergani Osmaniye	18708	9027	9680
Çermik	17180	7998	9182
Silvan	26406	13040	13366
Lice	21799	11394	10405
Kulp	11215	5204	5921
Toplam	193304	96627	96677

Kaynak: Devlet

Salnamesi, 1927-1928, s. 698.

Tablo 6'daki veriler değerlendirildiğinde bir önceki salnamede 169.436 olan nüfus 193.304'e yükselmiştir. 1927-1928 Devlet Salnamesinde diğer salnamelere göre veriler cinsiyet esas alınarak verilmiştir. Buna göre vilayette kadın nüfusu az farkla erkek sayısını geçmiştir. Diğer verilere bakıldığında vilayette kayıtlı kadın nüfus Merkez ve Lice kazaları hariç diğer kazalarda erkek nüfustan fazladır. Bu durum çalışma amaçlı vilayetin merkezine ya da vilayet dışına gerçekleştirilen göçlerle açıklanabilir.

5. Eğitim

Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim, inkılap hareketlerinin ve yeniliklerin halka benimsetilmesinde önemli bir araç olarak görülmüştür. Bu amaçla Diyarbakır başta olmak üzere ülkenin birçok yerinde okul sayısının artırılmasına çalışılmıştır (Çağlayan, 2014, s. 642). Diyarbakır'da 1925'te 1.059 talebeli 16 resmi okul bulunmaktadır. 1 adet Süryani, 1 adet Keldani ve 1 adet Protestan okulu olmak üzere 146 mevcutlu 3 özel okul vardır. Diyarbakır merkez kazada 80 talebeli ilk erkek okulu ve 20 talebeli ilk kız okulu, Silvan kazasında ise 3 okul ve 70 talebe bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625). 1925-1926 Salnamesindeki verilere göre okullar merkezde ve Silvan kazasında faaliyet yürütmektedir. Diğer kazalarda okul olup olmadığıyla ilgili bilgi yer almamıştır.

1926-27'de Silvan kazasının merkezinde 1 adet ilk erkek yatılı okulu, 1 adet ilk kız okulu, Hazro nahiyesinde 1 adet ilk erkek okulu mevcut olup 30'u kız olmak üzere 250 öğrencisi vardır. Lice merkez kazada 1 okul mevcut olup 173 talebesi bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871).

1927-1928'de Diyarbakır'da 125 talebeli 1 ortaokul, 67 talebeli erkek muallim, 54 talebeli sanayi ve 628 talebeli ilk erkek ve kız okulu vardır. Bundan başka vilayete bağlı kazalarda 771 talebeli 12 ilk orta ve kız okulu bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 897).

6. Sağlık

Cumhuriyetin ilan edildiği ilk yıllarda Diyarbakır'da 25 yataklı Gureba Hastanesi ve askerlere hizmet veren Diyar-ı Bekir Asker Hastanesi bulunuyordu. Bu hastaneler vilayetin ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahip değildi. Bunların dışında halkın muayene olabileceği herhangi bir dispanser yoktu. Kuduz, trahom ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele edecek bir teşkilatlanma da mevcut değildi. Bu sorunlara çözüm getirebilmek amacıyla ilk olarak Diyarbakır Gureba Hastanesi 1924'te Sıhhiye Vekâletine devredilmiştir. Sonrasında Diyarbakır Numune Hastanesi olarak hizmet vermeye başlamıştır (Altay, 2024, s. 121; Altay, 2019, s. 194-196). Bu konuyla ilgili 1925-1926 Devlet Salnamesinde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat 1926-1927 Devlet Salnamesinde merkezde 150 yataklı Numune Hastanesinin mevcut olduğu belirtilmiştir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 870). Numune hastanesinin yanı sıra merkezde kuduz hastalığını önlemek amacıyla 25 yataklı Daülkelp Hastanesi faaliyet yürütmektedir. Ayrıca beş yataklı çocuk bakımevi vardır. Lice ve Silvan kazalarında beşer yataklı muayene ve tedavi evi ile masrafi muhasebe-i hususiyeden karşılanan on yataklı zühreviye dispanseri ve Şark nahiyesinin merkezinde beş yataklı dispanser bulunmaktadır (Çağlayan, 2013, s. 357; Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 870).

1927-1928 Devlet Salnamesine göre vilayette masrafi Muvazene-i Umumiyyeden karşılanan uzman doktorların yönetimi altında elli yataklı Numune Hastanesiyle 25 yataklı daülkelp ve masrafi mahalli idarelerin bütçesinden karşılanan bir adet Zühreviye Hastanesi bulunmaktadır. Çermik, Kulp, Silvan ve Lice kazalarında hükümet tabibinin idaresinde 5 yataklı tedavi evi mevcuttur. Ergani Osmaniye kazasında mahalli idare tarafından bir eczane açılmıştır (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 897). Numune Hastanesinin daha nitelikli hizmet sunabilmesi için mevcut binaların onarım çalışmalarına hız verilmiş ve kurumun eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştır (Altay, 2019, s. 195). Bu doğrultuda boğaz, burun, kulak servisi ve göz hastalıklarının ameliyatında kullanmak için gerekli olan alet ve edevatın Paris'te bulunan Lüer fabrikasından pazarlıkla alınmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.1./12.70.15). Ayrıca boğaz, burun, kulak, kadın hastalıkları ve göz hastalıklarıyla ilgili alet ve laboratuvar malzemeleri İstanbul Sınat ve Ticaret Yurdundan da ihale edilmiştir. 25 Kasım 1925'e kadar teslim edilmesi kararlaştırılmıştır (BCA, 30.18.1.1./16.68.15). Alet edevat temininin yanı sıra 14 Şubat 1926'da hastanenin emaneten tamir edilmesine ve 21 Şubat 1926'da badana ve sıvalarının pazarlık yoluyla yaptırılmasına karar verilmiştir (BCA, 30.18.1.1./17.92.7; BCA, 30.18.1.1./17.93.7.21).

1925-1926 Devlet Salnamesine göre vilayette hastalıklar en fazla sonbaharda ortaya çıkmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan en fazla sıtma görülmüştür. İkinci sırada vilayetin her mıntıkasında görülen Diyarbakır çıbanı gelmektedir. 1927-1928 Devlet Salnamesinde vilayetin sıhhi durumunun genel olarak iyi olduğu en çok görülen hastalıkların sıtma, trahom, şam çıbanı, ishal ve zatürre olduğu belirtilmiştir. Bu hastalıklar Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke genelinde de mücadele anlamında büyük bir sorun teşkil etmiş ve salgın şeklini almıştır. Koruyucu sağlık hizmetlerinin ve koruyucu aşuların tatbik edilmesiyle salgın önlenmiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 897; Tekir, 2019, s. 426, 428).

7. Kültür

7.1. Dernek ve Cemiyetler

1925-1926 Devlet Salnamesinde vilayetin merkez kazasında herhangi bir cemiyetin olmadığı belirtilmiştir. Bunun dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir. 1926-1927 Devlet Salnamesinde vilayette Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk Ocağı, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetleri bulunmaktadır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 870). 1927-1928 Devlet Salnamesinde bu cemiyetlere ek olarak Teyyare, Muallimler Birliği, Şoför Cemiyeti, İdman Yardım Yurdu cemiyetleri açılmıştır. Silvan, Lice, Ergani Osmaniyesi, Çermik, Kulp kazalarında da Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Türk Ocağı ve Teyyare cemiyetlerinin şubeleri mevcuttur (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 897).

7.2. Basın

Salnamelerde Diyarbakır'da yayınlanan gazetelere dair önemli bilgiler verilmiştir. 1925-1926 Devlet Salnamesine göre Diyarbakır'da Diyarbakır gazetesi ve Yeni Dicle gazetesi yayınlanmaktadır. Diyarbakır gazetesi 1868 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Perşembe günleri yayınlanan haftalık resmi bir gazetedir. Yayın hayatı boyunca birkaç defa vesaitsizlik yüzünden yayınlanmamıştır. 1911'de bir müddet Dicle matbaasında basılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda da 2-3 yıl kadar yayın hayatına ara vermiştir. Yeni Dicle gazetesi ise haftalık yayınlanan siyasi bir gazetedir. Musul mebuslarından Mehmet Nuri Bey tarafından imtiyazı alınmıştır. 13 numaraya kadar yayımlandıktan sonra yayını durdurulmuştur. Ticaretle uğraşan Ali Rıza Efendi tarafından her hafta Perşembe günü yayınlanmaya başlanmıştır. Gazetenin yazar grubu sahibi, imtiyaz ve mesul müdürü Ali Rıza ve Behzat Beylerdir (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 626; Kaçmaz, 2012, s. 39).

1926-1927 Devlet Salnamesine göre vilayette Diyarbakır gazetesinin yayın hayatına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu salnamede önceki bilgilere ilaveten gazetenin kendi matbaasında 500 adet basıldığı belirtilmiştir.

1927-1928 Devlet Salnamesinde ise Diyarbakır gazetesinin yanında Halk Sesi gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Diyarbakır gazetesiyle ilgili aynı bilgiler verilmiştir. Halk Sesi gazetesinin ilk sayısı 1 Ağustos 1927'de çıkarılmıştır. Haftalık yayınlanan siyasi bir gazetedir. Sahibi imtiyaz müdürü Sinan Oğlu Hamit Bey'dir. Vilayet matbaasında basılmıştır. Sonraki zamanlarda ismi Ulus Sesi olarak değiştirilmiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 898; Kaçmaz, 2012, s. 40).

8. Adli Olaylar

1925-1926 Devlet Salnamesine göre vilayette bir yıl içinde 430 adet çeşitli suç meydana gelmiştir. Kazalardan Merkez kaza ve Silvan kazasına ait veriler paylaşılmıştır. Buna göre Merkez kazada bir yıl içinde 116 suç işlenmiş ve 47 kişi mahkûm olmuştur. Silvan kazasında bir yıl içinde 30 adet suç işlenmiştir (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625). 1926 yılının ilk altı ayında çeşitli adli olaylar vuku bulmuştur. Bu olayların 164'ü Merkez kazada, 136'sı Lice'de, 2'si Kulp'ta, 60'ı Çermik'te, 140'ı Silvan'da ve 11'i Ergani'de gerçekleşmiştir (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 870).

Tablo 7. 1927'de gerçekleşen adli olaylar

	Toplam	Ahz ve Gasp	Katli	Sirkat	Hayvan Hırsızlığı	Füil Sen' i	Kız Kaçırma	Haneve Taarruz	Cerh	Darp	CüramMütenevia	Harikve mukaddemesi
Diyarbakır	162	7	7	59	3	4	7	3	33	33	1	3
Ergani Osmaniye	18	18										
Çermik	5		2	1	1		1					
Lice	6		5									
Silvan	13	5	6	1								
Kulp	32	1	5	5			6		7	4		2

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 898.

Tablo 7'den de anlaşılacağı üzere 1927 yılında işlenen suçların 1925'e göre azaldığı görülmektedir. En fazla suç, sayı ve çeşitlilik bakımından merkez kaza olan Diyarbakır'da meydana gelmiştir. Onu Kulp takip etmektedir. Çeşitlilik bakımından en az suç, ahz ve gasp grubunda olup Ergani'de işlenmiştir. Bunun dışında sayısal olarak en az suç Çermik kazasında gerçekleşmiştir. Olaylara bakıldığında vilayet genelinde teşhir-i silah suçundan Lice'de bir kişi,

sahtekârlık ve dolandırıcılık suçundan Kulp'ta birer kişi yargılanmıştır. Diyarbakır merkezde bir intihar olayı gerçekleşmiş ve bir kişi zabıtaya hakaret suçu işlemiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 898).

9. İktisadi Durumu

9.1. Tarım ve Ticaret

Verimli topraklar üzerinde kurulan Diyarbakır, tarım, hayvancılık ve ticaret bakımından önemli bir merkez olmuştur (Çağlayan, 2017, s. 19). Geniş topraklara sahip olan vilayetin 1925 yılında yüzölçümü 17 milyon dönümden ibarettir. Bu miktarın 2.654.000'i ziraata uygundur. Her yıl tarım yapılan kısım 500 bin dönümdür. Ormanlık alan 5 milyon, dağlık alan 4,5 milyon, mera, bataklık 4,5 milyon, bostan ve meyve bahçeleriyle bağlı kısım 880 bin dönümdür. 500 bin dönümlük arazide buğday, arpa, nohut, mercimek, darı, pirinç, saf pamuk, susam ve tütün üretimi yapılmıştır. Elde edilen ürün miktarı kilo olarak 49.140.000 buğday, 41.680.000 arpa, 1.400.000 nohut, 1.120.000 mercimek, 900.000 darı, 500.000 saf pamuk, 320.000 tütün, 4.500.000 pirinç ve 60.000 susamdır. Bu ürünlerden 3.732.420 kilo buğday, 1.290.432 kilo arpa ve 2.000.000 kilo pirinç ihraç edilmektedir. Buğday ile arpa genellikle Musul, Siirt, Mardin ve Halep civarına, Pirinç ise Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine sevk ve ihraç edilmiştir (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 624). Böylece Diyarbakır, bölgenin önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

1925-1926 Devlet Salnamesinde kazalarda gerçekleştirilen tarım faaliyetlerine bakıldığında Diyarbakır ve Silvan kazalarına ait bilgiler verilmiştir. Diyarbakır kazasında 35 bin dönüm arazide çeşitli ürünün ziraatı yapılmıştır. Elde edilen 4 milyon kilo ürünün bir milyon kilosu Halep ve Suriye'ye sevk ve ihraç edilmiştir. Gaz, yağ ve yün gibi ürünlerin de ihracı gerçekleştirilmiştir. Silvan kazasında ise 60 bin dönümlük arazide buğday, arpa, nohut ve mercimek gibi ürünlerin üretimi yapılmıştır (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625).

1926-1927 Devlet Salnamesine göre Silvan'da tarım yapılan arazi 350 bin dönümdür. Hasat edilen ürünlerin toplamı 8.500.000 kilodur (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871). Diğer kazalardaki tarım faaliyetlerine bakıldığında Lice kazasında halk, çoğunlukla ziraat ve nakliyatla geçimini sağlamaktadır. Ziraat yapılan alan yaklaşık 25.000 dönümdür. Halk genellikle buğday, arpa, darı ve pamuk üretimi yapmaktadır. Bazı bölgelerinde bağ ve bahçe de vardır. Kulp kazasının arazisi dağlık olduğu için ziraata elverişli değildir. Senelik üretimi yapılan ürünlerin miktarı 500.000 kg civarındadır. Ergani kazasında üretilen ürünler daha çok buğday arpa, mısır ve darıdır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871).

Tablo 8. 1927’de ziraatı yapılan ürünler (Dönüm)

Kazalar	Buğday	Arpa	Nohut	Mercimek	Burçak	Darı	Soğan	Sarımsak	Çeltik	Susam
Merkez	108650	50000	5000	1000	2500	15000	1500	150	1000	500
Ergani	40000	20000	1500	500	2000	6900	1000	80	--	300
Silvan	70000	16000	3500	--	1500	18000	1000	85	8000	250
Lice	35000	20000	1500	--	550	--	500	50	--	--
Çermik	4000	3000	1500	300	500	--	400	80	6000	--
Kulp	5000	1200	1000	--	400	6000	100	50	--	--
Toplam	262650	110200	14000	1800	7450	45900	4500	495	15000	1050

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893.

Tablo 8’deki verilere bakıldığında en fazla buğday tarımının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca Diyarbakır vilayetinin bütün kazalarında çeşitli tarım ürünlerinin üretimi yapılmıştır. Özellikle buğday, arpa, nohut, burçak, soğan ve sarımsak bütün kazalarda üretilmiştir. Mercimek, susam ve çeltik üretimi bazı kazalarla sınırlı kalmıştır. Bu durumun en önemli nedeni kazalar arasındaki coğrafi faktörlerin farklı olmasıdır (Öğüt & Çadırcı, 2013, s. 151).

Tablo 9. 1927’de ziraatı yapılan ürünlerden elde edilen üretim (Kilo)

Kaza	Buğday	Arpa	Nohut	Mercimek	Burçak	Darı	Soğan	Sarımsak	Çeltik	Susam
Merkez	10420400	4500000	12500	50000	10000	1300000	50000	1000	1200000	15000
Ergani	3840000	1800000	2500	20000	8000	400000	38000	700	--	8000
Silvan	5950000	1344000	8000	--	5000	1500000	38000	800	960000	7000
Lice	2800000	1500000	2500	--	2500	--	17000	300	--	--
Çermik	128000	90000	2500	15000	2000	--	17000	1000	720000	--
Kulp	160000	360000	2000	--	2000	50000	5000	500	--	--
Toplam	23298400	9594000	30000	85000	29500	3700000	16500	4300	2880000	30000

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893.

Veriler ışığında ekilen alanla doğru orantılı olarak en fazla üretim buğdayda gerçekleşmiştir. Onu sırayla arpa, darı ve çeltik izlemiştir. 1927’de tablo dışında tütün, pamuk ve mısır ürünlerinin de üretimi yapılmıştır. Vilayette tütün üretimi sadece Silvan kazasında yapılmıştır. 800 dönüme ekilen tütünden 5 bin kilo tütün elde edilmiştir. Pamuk üretimi Diyarbakır merkez ve Ergani kazalarında yapılmıştır. Diyarbakır merkezde 300 dönüme ekilen pamuktan 3 bin kilo ürün elde edilmiştir. Ergani’de 50 dönüme ekilen pamuktan ise 500 kilo ürün elde edilmiştir. Vilayette mısır üretimi de söz konusudur. Fakat verilerde bir yanlışlık söz

konusudur. Şöyle ki ekim alanının verildiği tabloda mısırın Silvan'da 100 dönüme ve Kulp'ta 100 dönüme toplam 200 dönüme ekildiği belirtilmiştir. Fakat üretim olarak farklı kazalar verilmiştir. Bu veriye göre Ergani'de 12.000 kilo ve Çermik'te 12.000 kilo mısır elde edilmiştir. Salnameye göre hangi tabloda verilen bilginin doğru olduğu tespit edilememiştir. Konuya açıklık getirmek üzere 1927'de yapılan tarım sayımının sonuçlarına bakılmıştır. Burada ise sadece Ergani'de mısır tarımının yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu yılda 51 dönüme ekilmiş ve 3.757 kilo mısır elde edilmiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893; 1927 Tarım Sayımı, 1970, s. 40).

Tarım dışında halk Dicle Nehri üzerinde nakliye işiyle de uğraşmıştır. Dicle Nehri büyük gemilerin seyrine müsait olmadığı için nehir üzerindeki nakliyat 100-200 tulumun birbirine ip ve dirgerle bağlanmasından oluşturulan sallarla yapılmıştır. Nehrin arzı mevsime göre değişiklik göstermektedir. Azami arzı 500 metre, yazın ise 150-200 metreye kadar değişmektedir. Hızı sonbaharda 50-40 metredir. Sakin zamanlarında ise 1 metredir. Diyarbakır'ın ithalat ve ihracat merkezi Mardin istasyonu olup Diyarbakır'a mesafesi 90 km'dir. Vilayetin başlıca iskelesi Samsun'dur. Buradan Diyarbakır'a kadar muntazam bir şose yol vardır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 869).

9.2. Hayvancılık

1925-1926 Devlet Salnamesinde hayvancılıkla ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. 1926-1927 Devlet Salnamesinde ise Silvan kazasında 22.720 baş çeşitli hayvan bulunmaktadır. Lice kazasında 3.336 öküz, 4.483 inek, 260 katır, 263 kısarak, 184 manda ve 1.350 merkep vardır. Çermik kazasında ise hayvanatın sayısı 2.582 merkep, 7.431 sığır, 114 katır, 95 aygır ve 46 kısraaktır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 871-872).

1927-1928 Devlet Salnamesinde vilayet genelinde yetiştirilen hayvan sayısı ve çeşidi detaylı bir şekilde verilmiştir. Ayrıca söz konusu salnamede hayvanlardan elde edilen ürün miktarı da ayrıntılı şekilde yer almıştır.

Tablo 10. Vilayette mevcut hayvanat sayısı (1927)

Kaza İsimleri	Beygir	Kısarak	Merkep	Katır	Deve	Sığır	Manda	Koyun	Keçi
Merkez	688	1874	9532	500	150	35351	2898	116498	91062
Silvan	365	766	2061	100		13857	3015	35602	28573
Ergani	91	340	2691	50	30	12718	46	36544	28940
Lice	31	124	1421	400		7625	203	4682	24276
Kulp	81	176	769	50		4113	48	3049	23855
Çermik	100	150	206	70		5368	4	13408	22040
Toplam	1411	3435	16680	1170	180	79032	6214	209783	218746

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893.

Tablo 10'a bakıldığında deve dışında bütün hayvanların vilayet genelinde yetiştirildiği görülmektedir. Özellikle keçi, koyun ve sığır yetiştiriciliği çok fazladır. Bunun en önemli nedeni ise bu hayvanlardan elde edilen süt, yün, yapağı ve keçi kılının üreticiye ek bir gelir sağlamasıdır.

Tablo 11. Hayvanlardan elde edilen ürün miktarı (Kilo) (1927)

Kaza İsimleri	Süt	Yün ve Yapağı	Keçi Kılı
Merkez	6230890	232996	45000
Silvan	1500000	71204	14370
Ergani	130750	73088	14240
Lice	7004000	9364	11140
Kulp	501000	6098	11900
Çermik	8000750	26816	11000
Toplam	11033790	419566	107650

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 893.

Tablo 11 değerlendirildiğinde en fazla süt üretiminin olduğu görülmektedir. En az ise keçi kılı elde edilmiştir. Bu bilgilerin dışında vilayet genelinde hayvancılığın yapıldığı ve hayvansal ürünlerin geçim noktasında önemli bir payı olduğu söylenebilir.

9.3. Yollar

Diyarbakır, güneyden, kuzeyden, doğudan ve batıdan gelen yolların kavşak noktasındadır. Bu sebeple 1923'ten itibaren Diyarbakır'ı komşu vilayetlere ve kazalarına bağlayan yeni yollar yapılmıştır. Bunlardan devlet yolları; vilayet merkezini Elazığ'a, Urfa'ya, Bitlis'e Van'a ve Adıyaman'a bağlamaktadır (Tavukçu, 2018, s.436-437; Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 2279). 1925-1926 Devlet Salnamesinde yollarla ilgili bir bilgiye yer verilmemiştir. 1926-1927 Devlet Salnamesinde ise vilayette devlet yolları ve vilayet yolları olmak üzere iki çeşit yol mevcuttur.

Tablo 12. 1926-1927 vilayetin yol durumu

Vilayet Dâhilindeki Devlet Yolları		Vilayet Dâhilindeki Vilayet Yolları	
Yolların İsimleri	Yolun Tulu (Km)	Yolların İsimleri	Yolun Tulu (Km)
Diyarbakır-Elazığ yolu	105+000	Diyarbakır-Derik Yolu	30+000
Diyarbakır-Siverek Yolu	47+900	Diyarbakır-Mardin Yolu	60+000
Diyarbakır-Bitlis Yolu	107+500	Diyarbakır-Lice Yolu	95+000
		Diyarbakır-Hani Yolu	60+000

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 869-870.

1927-1928 Devlet Salnamesinde devlet yollarından ziyade vilayet yollarına yer verilmiştir. Vilayetin yolları sağlam, tamir edilen ve yeni inşa edilen olarak üç başlık altında ele alınmıştır.

Tablo 13. 1927-1928 Devlet Salnamesine göre vilayette bulunan mevcut yollar

Yolun İbtidası-Nihayeti	Yolun Tulu (Km)	Şoseler		
		Sağlam Kısmı	Tamir Başlanmamış Kısmı	Yeni İnşa Olunmakta olan kısım
		Km	Km	Km
Diyarbakır-Karahan	30+000	30+000		
Karahan-Kalemdan Köprüsü	43+000	30+000	14+000	
Çermik-Osmaniye-Çermik Hududu	25+000	17+000		8+000
Çermik Hududundan Çermiğe	8+000	6+000		2+000
Silvan-Diyarbakır- Silvan-Batman Köprüsü	17+000	35+000		72+000
Diyarbakır-Lice	95+000	30+000		65+000
Toplam	38+000	18+000	13+000	17+000

Kaynak: Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 895.

Tablo 13 incelendiğinde vilayet içerisinde yeni inşa edilen yol mıntıkları fazladır. Buna rağmen tamirine başlanmayan bir mıntika mevcuttur. Bu bilgiler ışığında vilayette ulaşımın çok iyi bir durumda olduğunu söylemek imkânsızdır.

9.4. Fabrikalar

1925-1926 Devlet Salnamesinde merkez kazada herhangi bir şirket ve fabrikanın olmadığı belirtilmiştir. 1926-1927 Devlet Salnamesinde fabrikalarla ilgili bir bilgi paylaşılmamıştır. Vilayette bulunan fabrikalarla ilgili en detaylı bilgiler 1927-1928 Devlet Salnamesinde yer almıştır. Fabrikaların mevki, ismi, türü, sahibi, kurulma tarihi, kuvveti ve üretimiyle ilgili bilgiler tablo şeklinde yer almıştır.

Verilen bilgilere bakıldığında vilayette 1 un fabrikası, 1 hızar fabrikası, 2 ipek fabrikası ve 216 değirmen bulunmaktadır. Un fabrikası Diyarbakır'ın Çarugi karyesi civarında olup 1896 yılında kurulmuştur. Sahibi Sabık Mebus Fevzi Bey'dir. Yıllık üretimi 1.296.000'dir. İpek fabrikalarından biri Arbedaş mahallesinde 1912 yılında kurulmuştur. Sahibi Müftüzade Hüseyin Efendi'dir. İsminde fabrika geçse de iş evi olarak faaliyet yürütmüştür. Yıllık üretimi 1.245 metredir. Diğer ipek fabrikası Fatihpaşa mahallesindedir. 1914 yılında kurulmuş sahibi Tahir Efendi'dir. Yıllık üretimi 1.268 metredir. Fatihpaşa mahallesinde ayrıca bir de hızar fabrikası bulunmaktadır. 1927 yılında Ganizade Remzi Efendi tarafından kurulmuştur. Faaliyete tam geçmediği için yıllık üretimi belirtilmemiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 894).

Merkez kazada 24 adet değirmen, Lice'de 37 değirmen, Silvan'da 40 değirmen, Ergani'de 14 değirmen, Çermik'te 26 değirmen ve Kulp'ta 75 değirmen bulunmaktadır. Değirmenlerin ortak özellikleri suyla çalışıyor olmasıdır. Değirmenlerin sayısıyla yıllık üretiminde bir zıtlık söz

konusudur. Örneğin Kulp'ta 75 değirmen yıllık 2.700.000 kg un üretirken Ergani'de bulunan 14 değirmende yıllık 3.402.000 kg un üretilmiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 894). Bu sonuç değirmenlerin çalışma yoğunluğuna ya da teknik açıdan gelişmişliğine bağlanabilir.

9.5. Bankacılık

1925-1926 Devlet Salnamesinde bankalarla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. 1926-1927 Devlet Salnamesinde ise vilayette Ziraat ve Osmanlı Bankalarının şubelerinin mevcut olduğu belirtilmiştir. Silvan kazasının merkezinde 20.000 lira sermayeli Ziraat Bankasının bir sandığı vardır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s.870-871). 1927-1928 Devlet Salnamesinde de Ziraat Bankası ve Osmanlı Banka şubelerine dair detaylı bilgi verilmiştir. Ziraat Bankasının merkezinin Ankara, genel sermayesinin 30.000.000 olduğu ve şubenin 1888'de açıldığı ifade edilmiştir. Osmanlı Bankası'nın merkezinin İstanbul olduğu, sermayesinin 5.000.000 olduğu, 1911 yılında faaliyete geçtiği belirtilmiştir (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 895).

9.6. Gelir Durumu

1925-1926 Devlet Salnamesine göre 1924 yılında belediyenin geliri 43.717 liradır. 1925 yılında gelirlerin Mart ayından Ağustosun 15'ine kadar 30.125 lira olduğu belirtilmiştir. Diyarbakır kazasının bir senelik belediye geliri 650 lira olup toplam gelir miktarı 32.056 liradır. Özel geliri ise 11.035 liradır. Silvan kazasının toplam geliri 30.628 lira olup özel geliri 43.070 liradır. Belediyenin geliri ise 2.000 liradır. Beşiri kazasının toplam geliri 23.061 lira iken özel geliri de 1.780 liradır (Devlet Salnamesi, 1925-1926, s. 625-626).

1926-1927 Devlet Salnamesine göre Diyarbakır merkez kazasının umumi geliri 229.009 lira, belediye geliri de 86.804 liradır. Bununla birlikte merkeze bağlı yerlerin hususi geliri ise 356.533 liradır. Kazalardan Kulp kazasının genel geliri 26.700 lira, belediyenin geliri 150 lira, Çermik kazasının genel geliri 39.000 lira, belediye geliri 3000 lira, Ergani kazasının genel geliri 50.000 lira, belediye geliri 5.500 lira ve Silvan kazasının genel geliri 61.581 lira, hususi geliri ise 31.841 lira ve belediye geliri 4.228 liradır. Lice kazasının genel geliri yıllık 37.380 lira, hususi geliri 22.000 lira ve belediye geliri 2.290 liradır (Devlet Salnamesi, 1926-1927, s. 870-871).

1927-1928 Devlet Salnamesine göre vilayetin genel geliri 378.732.023 lira olup hususi geliri de 568.230 liradır. Çermik kazası belediyesinin geliri 2.698 lira, Ergani Osmaniye kazası belediyesinin 5.125 lira, Lice kazası belediyesinin 2.480 lira, Lice'nin Hani nahiyesi belediyesinin 900 lira, Kulp kazası belediyesinin 80.320 lira, Silvan kazası belediyesinin 6.000

lira ve Silvan kazasına bağlı Hazro nahiyesinin belediye geliri 800 liradır (Devlet Salnamesi, 1927-1928, s. 896).

Sonuç

Diyarbakır tarih boyunca stratejik konumu nedeniyle birçok uygarlığın ilgisini çekmiş ve çeşitli devletlerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu da vilayetin tarihi ve idari açıdan oldukça zengin bir yapıya sahip olmasını sağlamıştır. Diyarbakır'ın 1925-1928 yılları arasındaki idari yapısına bakıldığında idari, adli, dini, sağlık, güvenlik ve iktisadi alanlarda görev alan memurların isimleri listeler şeklinde sunulmuştur. Bu da organize bir yönetim yapısının olduğunu ve devletin halkın ihtiyaçlarına cevap verme yeteneğine sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Vilayetin sosyo-ekonomik gelişimine paralel olarak nüfusu da sürekli artış göstermiştir. Buna en büyük örnek olarak 1926-1927 verilerinde Ergani ve Çermik kazalarının eklenmesi, Beşiri ve Derik kazalarının başka vilayete bağlanması gösterilebilir. Demografik yapısına bakıldığında Ergani ve Lice'de doğum oranlarının yüksek olduğu görülmüştür. Ölüm oranları vilayetin genelinde düşük, bazı kazalarda ise yüksektir. 1927-1928 verilerinde Kulp ve Çermik kazalarında doğum ve ölüm oranları çok yüksektir. Demografik hareketlilik bu kazalarda çok fazla olmuştur. Ergani, Osmaniye ve Silvan'da demografik hareketlilik daha istikrarlıdır. Salnamelerdeki verilere göre evlilikler düzenli bir şekilde gerçekleşmiş ve boşanmalar yok denecek kadar azdır. Bu, vilayetin toplumsal yapısı ve aile değerleri hakkında önemli ipucu vermektedir.

Vilayetin sağlık durumuna bakıldığında sağlık kuruluşlarının, yatak kapasitelerinin artırılması ve uzman ekibin olması sağlık altyapısının gelişmekte olduğunu göstermektedir. Sağlık hizmetlerini artırmak amacıyla alet, edevat temini ve hastane bakımı noktasında yatırımlar yapılmıştır. Verilerden anlaşıldığı kadarıyla dönemin en yaygın hastalığının sıtma ve çıban olduğu anlaşılmaktadır.

Vilayette en önemli geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve taşımacılıktır. Tarımda ziraata elverişli topraklar verimli bir şekilde kullanılmış, buğday ve arpa üretimi ön plana çıkmıştır. Elde edilen ürünlerin bir kısmı çevre vilayetlere ve yurtdışına ihraç edilmiştir. Kazalardaki tarımsal üretime bakıldığında coğrafi ve iklim farklılıklarından dolayı farklı ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir. Dağlık bir yapıya sahip olan Kulp'ta ziraat sınırlı arazilerde yapılmıştır. Lice ve Silvan gibi kazalarda yoğun şekilde tarım yapılmıştır.

Salnamelerdeki verilere göre 1925-1926 yıllarında sanayileşme açısından herhangi bir gelişme olmamıştır. 1927-1928 yıllarında farklı fabrikaların açılması sanayileşme sürecinin başladığını göstermektedir.

Vilayet ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılıkla ilgili veriler değerlendirildiğinde merkez kazanın önemli bir hayvancılık merkezi olduğu göze çarpmaktadır. Bölgede en fazla koyun ve keçi yetiştiriciliği yapılmıştır. Vilayette az sayıda da olsa deve bulunmaktadır. Diğer kazalardaki hayvancılığa bakıldığında coğrafi şartların hayvan türünü etkilediği söylenebilir. Örneğin Kulp ve Lice gibi dağlık bölgelerde yetiştirilen hayvanlar arasında keçi yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır.

Vilayetin gelir durumuyla ilgili veriler, ekonomik büyüme ve iktisadi durumla ilgili değerlendirmeyi kolaylaştırmaktadır. Nitekim 1925-1928 yıllarında belediye ve özel gelirlerin artışı bunun kanıtıdır. Buna rağmen kazalar arasındaki gelirlerde büyük farklılıklar söz konusudur. Merkez kazanın geliri diğer kazalardan çok yüksektir. Bu durum ekonomik faaliyetlerin merkezde yoğunlaştığını göstermektedir.

İktisadi yapının gelişimine rağmen 1925-1926 Devlet Salnamesinde bankalarla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu, vilayette bankacılık hizmetlerinin gelişmediğini göstermektedir. Fakat 1926-1927 ve 1927-1928 yıllarında Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın olması bankacılık alanında gelişmeye başladığı sonucunu vermektedir. Bankaların vilayette şubeler açması ekonominin ve ticari faaliyetlerin canlanmasını da beraberinde getirmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık, Kararlar Daire Başkanlığı, BCA, 30.18.1.1./ 23.17.13. Tarih: 16.03.1927.

BCA, 30.18.1.1./12.70.15. Tarih 17.01.1925.

BCA, 30.18.1.1./16.68.15. Tarih: 4.11.1925

BCA, 30.18.1.1./17.92.7. Tarih: 14.2.1926.

BCA, 30.18.1.1./17.93.7. Tarih: 21.2.1926.

BCA, 30.18.1.1./13.30.11. Tarih: 27.5.1925.

BCA, 30.18.1.1./20.51.12. Tarih: 15.8.1926.

2. Telif Eserler

Altay, S. (2019). *Atatürk Dönemi 'nde Numune hastanelerine dönüştürülen Osmanlı hastaneleri (1924-1938)*. Atatürk Araştırma Merkezi.

- Altay, S. (2024). *Atatürk Dönemi'nde sağlık hizmetleri (1923-1938)*. İçinde Mehmet Temel (Edt.). *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi Serisi Sağlık* (ss.68-133). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Baykara, T. (2019). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş I, Anadolu'nun idari taksimatı*. Bilge Kültür-Sanat.
- Bilgi, N. (2002). Cumhuriyetin ilk döneminde mülki yapının gelişimi 1920-1950. *Türkler* c. 17, Hasan Celal Güzel, v.d. (Edt.). Yeni Türkiye Yayınları, 334-346.
- Bozan, O. (2016). *Millî Mücadele Dönemi'nde Diyarbakır 1918-1923*. Çizgi Kitapevi.
- Çağlayan, E. (2013). Diyarbakır'da sağlık alanındaki gelişmeler (1923-1946). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(6), 351-365.
- Çağlayan, E. (2014). Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da eğitim (1923-1950). *Tarih Okulu Dergisi*, XIX, 625-646.
- Çağlayan, E. (2017). Tek Parti Dönemi'nde Diyarbakır'da sanayi ve ticaret (1923-1950). *Diyaletolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 17-29.
- Çoban, E., & İlyas, A. (2018). Erken Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında Diyarbakır (1927). *Tarih Okulu Dergisi*, XXXVII(2), 521-542.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, (1970). *1927 tarım sayımı*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 464-469.
- Kaçmaz, A. (2012). Osmanlıdan günümüze Diyarbakır'da yerel basın (medya). (Yök Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özlu, Z., & Tiryaki K. (2019). *Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik durumuna dair bulgular (1924-1928)*. İçinde Oktay Bozan, v.d., (Edt.). *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır Cilt 2* (ss.440-479). Manas Yayınları.
- Öğüt, T., & Çadırcı, Ç. (2013). Cumhuriyet Dönemi'ne geçiş sürecinde Diyarbakır'da iktisadi-mali ve sosyal yapı. *Gazi Akademik Bakış*, 7(13), 141-170.
- Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin idari taksimatı (1920-2013) V. cilt*. Türk Tarih Kurumu.
- Tavukçu, İ. (2018). Atatürk Dönemi'nde Diyarbakır'da yapılan yatırımlar (1923-1938). *Türk İslam & Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, 427-449.
- Tavukçu, İ. (2021). İçinde Oktay Bozan, v.d., (Edt.). Sultanlar Şehri Silvan, Tarih-Toplum (ss.853-872). Sonçağ Akademi.
- Tekir, S. (2019). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de bulaşıcı hastalıklarla mücadele (1923-1930). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65, 407-430.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926). Matbaa-i Amire.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1926-1927). Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1927-1928). Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi.

- Ural, S. (2023). *Mütareke Dönemi'nde Diyarbakır*. İçinde Oktay Bozan ve İbrahim Tavukçu (Edt.). *İstiklal zaferinin 100. yılında Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır* (ss.1-16). Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Yanardağ, A. (2024). Salnamelere göre erken Cumhuriyet Dönemi'nde Adana (1925-1929). *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 14-39.
- Yılmazçelik, İ. (1996). XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır eyaletinin idari yapısı ve idari teşkilatlanması. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 217-232.
- Yılmazçelik, İ. (2012). XIX. yüzyılda Osmanlı taşra teşkilatının önemli merkezlerinden biri olan Diyarbakır'da bazı görevlilerle ilgili tespitler. *OTAM*, 31, 225-242.
- Yılmazçelik, İ. (2023). *Diyarbakır*. İçinde Yusuf Küçükdağ, v.d., (Edt). *Türklerde Çevre ve Şehircilik Cilt:II* (ss.147-154). Altan Özyurt Matbaası.
- Yurt Ansiklopedisi. (1982). *Türkiye, il il: dünü, bugünü yarını*. Anadolu Yayıncılık.